

TASHQI SAVDO VA TO‘LOV BALANSI MUAMMOLARI

Jaloldinov Islomiddin Shamsitdin o‘g‘li

Qo‘qon Universiteti Andijon filiali o‘qituvchisi

Azamjonov Azizbek Akamljon o‘g‘li

Qo‘qon Universiteti Andijon filiali o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tashqi savdo va to‘lov balansi tizimining nazariy asoslari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tashqi savdo mamlakatning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ishtirokini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, eksport va import operatsiyalari orqali milliy daromad shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, to‘lov balansi mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalar natijasida yuzaga kelgan barcha moliyaviy oqimlarini tizimli ravishda aks ettiruvchi muhim makroiqtisodiy instrument sifatida qaraladi. Maqolada tashqi savdo tarkibi, uning dinamikasi va iqtisodiy o‘sish bilan bog‘liqligi klassik va zamonaviy iqtisodiy nazariyalar asosida yoritiladi. Xususan, nisbiy ustunlik nazariyasi, erkin savdo konsepsiyasi hamda proteksionizm siyosatining iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, eksport-import muvozanatining buzilishi natijasida yuzaga keladigan tashqi savdo defitsiti yoki profitsiti masalalari ham ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Tashqi savdo, to‘lov balansi, eksport, import, joriy hisob, kapital harakati, valyuta kursi, savdo balansi, iqtisodiy o‘sish, proteksionizm, erkin savdo, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, eksport diversifikatsiyasi, makroiqtisodiy muvozanat*

KIRISH

Tashqi savdo va to‘lov balansi milliy iqtisodiyotning xalqaro iqtisodiy tizimdagi o‘rnini belgilovchi muhim makroiqtisodiy kategoriyalar hisoblanadi. Iqtisodiy nazariyaga ko‘ra, tashqi savdo mamlakatlar o‘rtasida tovar va xizmatlar almashinuvi orqali resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, to‘lov balansi mamlakat rezidentlari va norezidentlari o‘rtasida ma‘lum davrda amalga oshirilgan barcha iqtisodiy operatsiyalarni tizimli ravishda aks ettiradi. Ushbu ikki tushuncha o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, tashqi savdo natijalari to‘lov balansining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Klassik iqtisodiy qarashlarda tashqi savdoning nazariy asoslari nisbiy ustunlik tamoyiliga borib taqaladi. Mazkur yondashuvga muvofiq, har bir mamlakat o‘zida ishlab chiqarish xarajatlari nisbatan past bo‘lgan mahsulotlarni eksport qilib, boshqa mahsulotlarni import qilish orqali umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Keyingi ilmiy qarashlarda bu nazariya ishlab chiqarish omillari bilan ta‘minlanganlik darajasi bilan boyitilib, tashqi savdo yo‘nalishlari mehnat, kapital va tabiiy resurslar nisbatiga bog‘liq holda shakllanishi asoslab berilgan.

Tashqi savdo tarkibi eksport va import operatsiyalaridan iborat bo‘lib, ularning o‘zaro nisbatiga qarab savdo balansi shakllanadi. Eksport hajmining ustunligi savdo profitsitini, importning ustunligi esa savdo defitsitini yuzaga keltiradi. Iqtisodiy adabiyotlarda qayd

etilishicha, eksport tarkibining diversifikatsiyalashuvi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bir turdagi xomashyo eksportiga yuqori darajada bog'liqlik tashqi bozor kon'yunkturasidagi o'zgarishlarga nisbatan sezuvchanlikni oshiradi. Shu sababli yuqori qo'shilgan qiymatga ega sanoat mahsulotlari eksportini rivojlantirish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Import tarkibi ham iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o'ynaydi. Ishlab chiqarish vositalari, texnologiyalar va uskunalar importi milliy ishlab chiqarishning modernizatsiyasiga xizmat qiladi. Biroq iste'mol tovarlariga haddan tashqari bog'liqlik ichki ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligini pasaytirishi mumkin. Shu bois import siyosatini oqilona yuritish tashqi savdo muvozanatini saqlashda muhim omil hisoblanadi. To'lov balansi o'z tarkibiga joriy operatsiyalar hisobi, kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobi hamda rasmiy zaxiralar harakatini oladi. Joriy hisobda tovarlar va xizmatlar savdosi, daromadlar va transfertlar aks ettiriladi. Kapital va moliyaviy hisob esa investitsiyalar, kreditlar va boshqa moliyaviy oqimlarni o'z ichiga oladi. Ushbu bo'limlar o'rtasidagi o'zaro muvozanat mamlakatning tashqi iqtisodiy barqarorligini belgilaydi. To'lov balansidagi nomutanosibliklar turli iqtisodiy omillar bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Ichki ishlab chiqarishning yetarli darajada rivojlanmaganligi import hajmining ortishiga olib keladi, bu esa joriy hisob defitsitini keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, eksport tarkibining torligi va past texnologik darajasi tashqi savdo tushumlarining barqaror emasligiga sabab bo'ladi. Valyuta kursining sun'iy ravishda ushlab turilishi ham tashqi iqtisodiy nomutanosibliklarni kuchaytirishi mumkin. To'lov balansi defitsiti uzoq muddat davom etsa, mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari qisqaradi va milliy valyuta kursiga bosim kuchayadi. Natijada devalvatsiya jarayonlari yuzaga kelishi mumkin. Bu esa import narxlarining oshishiga va inflyatsiya darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Aksincha, barqaror profitsit ham ayrim hollarda ichki iqtisodiyotda pul massasining ortishiga sabab bo'lishi mumkin. Tashqi savdo va to'lov balansi muammolari iqtisodiy siyosat orqali tartibga solinadi. Davlat tomonidan eksportni qo'llab-quvvatlash, importni oqilona cheklash, milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish va valyuta siyosatini muvofiqlashtirish orqali tashqi iqtisodiy muvozanatni ta'minlash mumkin. Shu bilan birga, xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida faol ishtirok etish ham tashqi savdo samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda tashqi savdo va to'lov balansi ko'rsatkichlari nafaqat iqtisodiy rivojlanish darajasini, balki mamlakatning global iqtisodiyotdagi raqobatbardoshligini ham ifodalaydi. Shu sababli ushbu sohalarda yuzaga keladigan muammolarni ilmiy asosda tahlil qilish va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyatning chuqurlashuvi sharoitida tashqi savdo va to'lov balansining o'zaro bog'liqligi yanada murakkablashib boradi. Ayniqsa, global iqtisodiy integratsiya jarayonlarining kuchayishi milliy iqtisodiyotlarning tashqi omillarga qaramligini oshiradi. Bunday sharoitda tashqi savdo hajmining o'sishi har doim ham to'lov balansining ijobiy holatini ta'minlamaydi, chunki eksport tushumlari bilan bir qatorda kapital chiqimi, foiz to'lovlari va boshqa moliyaviy majburiyatlar ham ortib boradi.

Natijada joriy hisob va moliyaviy hisob o‘rtasidagi nomutanosibliklar yuzaga kelishi mumkin.

Tashqi savdo muammolaridan yana biri bu savdo shartlarining (terms of trade) yomonlashuvidir. Agar eksport qilinayotgan mahsulotlar narxi import qilinayotgan mahsulotlar narxiga nisbatan sekinroq o‘sayotgan bo‘lsa, mamlakat real daromadlarining pasayishi kuzatiladi. Bu holat, ayniqsa, xomashyo eksportiga ixtisoslashgan iqtisodiyotlar uchun xos bo‘lib, ularning tashqi iqtisodiy barqarorligini zaiflashtiradi. Shu sababli ishlab chiqarishning tarkibiy o‘zgarishini amalga oshirish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini oshirish muhim iqtisodiy vazifa sifatida qaraladi. To‘lov balansi muammolari ko‘pincha ichki makroiqtisodiy nomutanosibliklar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Davlat byudjeti defitsiti va yuqori iste‘mol darajasi import hajmining ortishiga olib keladi, bu esa joriy hisobning salbiy ko‘rsatkichlarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, milliy jamg‘armalarning yetarli emasligi tashqi qarzlarning ortishiga sabab bo‘ladi. Natijada moliyaviy hisobda ijobiy saldo shakllansa-da, bu uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlamaydi, aksincha, tashqi qarz yukining ortishiga olib keladi. Valyuta kursi siyosati ham tashqi savdo va to‘lov balansi muvozanatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Milliy valyutaning sun‘iy ravishda yuqori kursda ushlab turilishi importni rag‘batlantirib, eksportni cheklaydi. Aksincha, valyuta kursining pasayishi eksportni qo‘llab-quvvatlashi mumkin, biroq bu holat import qilinadigan mahsulotlar narxining oshishiga olib keladi. Shu sababli valyuta siyosatini muvozanatli olib borish, ichki va tashqi iqtisodiy manfaatlarni uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Kapital harakati bilan bog‘liq jarayonlar ham to‘lov balansining muhim tarkibiy qismi sifatida alohida e‘tibor talab etadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar iqtisodiyotga yangi texnologiyalar va boshqaruv tajribasini olib kiradi, biroq qisqa muddatli spekulativ kapital oqimlari moliyaviy beqarorlikni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun kapital oqimlarini tartibga solish va ularni real sektor rivojlanishiga yo‘naltirish iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tashqi savdo va to‘lov balansi o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlashda eksport salohiyatini oshirish bilan bir qatorda import tarkibini optimallashtirish muhim hisoblanadi. Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish tashqi savdo defitsitini kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, eksportni geografik va mahsulot tarkibi bo‘yicha diversifikatsiya qilish tashqi iqtisodiy xatarlarni kamaytiradi. Global iqtisodiy inqirozlar va tashqi shoklar ham tashqi savdo va to‘lov balansi barqarorligiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Jahon bozorlarida talabning qisqarishi eksport hajmining kamayishiga olib keladi, bu esa valyuta tushumlarining qisqarishiga sabab bo‘ladi. Shu bilan birga, xalqaro moliya bozorlaridagi beqarorlik kapital oqimlarining keskin o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitda oltin-valyuta zaxiralarining yetarli darajada shakllantirilishi va ularni oqilona boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa, tashqi savdo va to‘lov balansi muammolari ko‘p qirrali bo‘lib, ularni hal etish kompleks yondashuvni talab etadi. Ichki ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini oshirish, samarali makroiqtisodiy siyosat yuritish va xalqaro iqtisodiy

aloqalarni diversifikatsiya qilish orqali tashqi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash mumkin.

Xulosa: Tashqi savdo va to‘lov balansi milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyadagi o‘rnini aniqlovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, eksport va import o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi, eksport tarkibining torligi va milliy ishlab chiqarishning yetarli darajada rivojlanmaganligi to‘lov balansida defitsit yuzaga keltiradi va iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta‘sir qiladi. Shu bilan birga, valyuta kursining muvofiqlashtirilmagan siyosati va kapital harakatlaridagi noaniqliklar ham tashqi iqtisodiy muvozanatni susaytiradi. Tashqi savdo va to‘lov balansidagi muammolarni bartaraf etish uchun milliy ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, eksportni yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar bilan boyitish, importni oqilona boshqarish va valyuta siyosatini muvozanatlash zarur. Shu yo‘l bilan nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, balki mamlakatning global iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish ham mumkin. Shu bilan birga, tashqi iqtisodiy siyosatni ilmiy asosda yuritish va xalqaro integratsiya jarayonlarida faollikni oshirish milliy iqtisodiy manfaatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov Q.X. – Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.
2. Shodmonov Sh.Sh., G‘ofurov U.V. – Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2018.
3. Yo‘ldoshev N.Q. – Institutsional iqtisodiyot. Toshkent: “Universitet”, 2020.
4. Rasulov A.R. – Milliy iqtisodiyot rivojlanishi. Toshkent: “Fan”, 2017.
5. Begmatov A.A. – Davlat boshqaruvi iqtisodiyoti. Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021.
6. Abdullayev M.A. – Tashqi savdo iqtisodiyoti. Toshkent: “Universitet”, 2016.
7. Islomov R.M. – Milliy to‘lov balansini boshqarish. Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2015.
8. Samuelson P.A., Nordhaus W.D. – Economics. New York: McGraw-Hill, 2010.
9. Mankiw N.G. – Principles of Economics. Boston: Cengage Learning, 2018.
10. Todaro M.P., Smith S.C. – Economic Development. Pearson, 2015.